

Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Turkey Journal of Theological Studies

[Tiad-2017]

[Tiad], 2018, 2 (2):205-222

Ermeniye Fatihi Habib b. Mesleme el-Fihri'nin Hayatı ve Askeri Faaliyetleri

Life and Military Activities of Armenia Conqueror Habib.
Maslama al-fihri

Fatih GÜZEL

Dr. Öğretim Üyesi, ÇAKÜ, İslami İlimler Fakültesi

Dr. Lecturer, , ÇAKÜ, Faculty of Islamic Sciences

fatihguzel@karatekin.edu.tr

Orcid ID: 0000-0002-4153-3933

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received : 13.11.2018

Kabul Tarihi / Accepted : 31.12.2018

Yayın Tarihi / Published : 31.12.2018

Yayın Sezonu : Aralık

Pub Date Season : December

Cilt / Volume: 2 Sayı – Issue: 2 Sayfa / Pages: 205-222

Atıf/Cite as: Güzel, F . " Ermeniye Fatihi Habib b. Mesleme el-Fihri'nin Hayatı ve Askeri Faaliyetleri". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 2 (2018): 205-222
<<http://dergipark.gov.tr/tiad/issue/40003/482411>>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU- Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk, 78050 Turkey. All rights reserved.

Ermeniye Fatihi Habib b. Mesleme el-Fihri'nin Hayati ve Askeri Faaliyetleri

Öz

Habib b. Mesleme el-Fihri ilk İslâm fetihlerinde görev almış en önemli komutanlardan biridir. Çok genç yaşta Yermük savaşına birlik komutanı olarak katılan Habib b. Mesleme, Şam, Antakya, Malatya ve Harran ve Doğu Anadolu'nun fethine iştirak etmiştir. Anadolu'da Bizanslılarla mücadelesinden dolayı Habib er-Rûmî olarak meşhur olmuştur. Hz. Osman döneminde Ermeniye'yi fetheden Habib b. Mesleme, tarihe Ermeniye Fatihi olarak geçmiştir. Siffin savaşına Muaviye b. Ebu Süfyan tarafında ordu komutanı olarak katılan Habib b. Mesleme, bu savaşın neticesinde gerçekleşen tahkim görüşmelerinde de Muaviye b. Ebû Süfyan'ın heyetinde bulunmuştur. Daha ziyade askeri yönüyle meşhur olan Habib b. Mesleme, fasılalarla Hz. Ömer, Hz. Osman ve Muaviye b. Ebû Süfyan dönemlerinde Cezîre ve Ermeniye valilikleri yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Habib b. Mesleme, Ermeniye, İslâm, Fetih, Güney Kafkasya

Life And Military Activities of Armenia Conqueror Habib b. Maslama Al-Fihri

Abstract

Habib b. Maslama al-Fihri is one of the most prominent commanders served in the early Islam conquests. Habib b. Maslama who participated in Yermuk war at a very young age as a commanding officer; attended in the conquest of Damascus, Antioch, Malatya, Harran and Eastern Anatolia. He became famous as Habib er-Rumi because of his struggle with Byzantines in Anatolia. Habib b. Maslama conquered Armenia in the period of Caliph Uthman and passed into history as the Conqueror of Armenia. Habib b. Maslama, having participated in the battle of Siffin as the army commander on the side of Muawiya I, took part in delegation of Muawiya I again in the arbitration discussions which took place in the result of this war. Habib b. Maslama, mostly famous for his military aspect, served as governors of Jazeera and Armenia in the periods of Caliph Omar, Uthman and Muawiye I at intervals.

Keywords: Habib b. Maslama, Armenia, Islam, Conquest, South Caucasus.

Giriş

Hız. Peygamberin vefatından hemen sonra Arabistan yarımadasının dışında fetihlere başlayan Müslümanlar, yirmi yıl gibi kısa bir zaman dilimi içinde Suriye, Mısır, Irak, İran gibi muazzam bir coğrafyayı dönemin iki büyük askeri gücü Bizans ve Sasanîlerin elinden almışlardır. İlk büyük İslâm fetihlerinde çok sayıda komutan temayüz etmiştir. Bunlardan biri de Suriye Anadolu fetihlerinde meşhur olan, tarihe Ermeniye fatihi olarak geçen Habib b. Mesleme el-Fihri'dir. Bu çalışmamızda Habib b. Mesleme'nin ilk dönem İslâm tarihinde yer eden faaliyetlerini ele almaya çalışacağız.

1. Doğumu ve Hz. Peygamber Döneminde Habib b. Mesleme

Habib b. Mesleme, Kureyş kabilesinin Fihroğulları koluna mensuptur. Nesebi, Habib b. Mesleme b. Malik el-Ekber b. Vehb b. Sa'lebe b. Vâile b. Amr b. Şeybân b. Muhârib b. Fihri b. Mâlik el-Kuraşî şeklindedir. Hz. Peygamberle soyu Fihri b. Mâlik'te birleşmektedir. Künyesi Ebû Abdurrahman'dır. Kaynaklarda künyesi Ebû Mesleme olarak da yer almaktadır. Habib b. Mesleme'nin annesi de Fihroğullarından Zeyneb bt. Nâkiş b. Vehb'dir. Annesi ile babası amca çocuklarıdır.¹

Habib b. Mesleme'nin doğum tarihi hakkında iki ayrı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan biri hicretten iki yıl önce 620 yılında doğduğuna dair rivayet, diğeri de Hz. Peygamberin vefatında yirmi iki yaşında olduğuna dair rivayet.² Kaynakların çoğunda Habib b. Mesleme'nin doğum tarihi hicretten iki yıl önce olarak verilse de bu tarih problemlili gibi görünmektedir. Nitekim İbn Habîb, Habib b. Mesleme'nin yaşını Hz. Peygamber vefat ettiğinde yirmi iki olarak vermektedir.³ Habib b. Mesleme'nin doğum tarihi hakkındaki rivayetler değerlendirildiğinde onun Hz. Peygamberin vefatında yirmi iki yaşında olduğu rivayeti daha makuldür. Zira on bir, on iki

¹ Halife b. Hayyat, *Kitâbu't-Tabakât*, Bağdat: Câmîâtü Bağdat, 1967, s. 301; İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmet, *Cemheratü Ensâbi'l-Arab*, Kahire: Dâru'l-Meârif, 1982, s. 178; İbn Sa'd Muhammed b. Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâtü'l-Kebîr*, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001, VI, 540; Mizzî Cemâlüddin Ebû'l-Haccac Yusuf, *Tehzibu'l-Kemal*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985, V, 396.

² İbn Habîb Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, Beyrut: Dâru İfâkî'l-Cedîde, 2009, s. 294.

³ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 294; İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâtü'l-Kebîr*, VI, 540.

yaşında bir çocuğun Hz. Peygamberle meşakkati ile meşhur olan Tebük seferine katılması, ayrıca on altı yaşındayken bir süvari birliğini komutanı olarak Yermük savaşına iştirak etmesi pek mümkün görünmemektedir. Ancak Habib b. Mesleme'nin doğum tarihi İbn Habib'in rivayeti olan 610 yılı olarak kabul edilecek olursa, onun hem Tebük seferine iştirak etmesi hem de Yermük savaşına komutan olarak katılması daha gerçekçi olacaktır. Ayrıca bütün kaynaklar ittifakla Habib b. Mesleme'nin 42/662 yılında 50 yaş civarında vefat ettiğini bildirirler. Habib b. Mesleme'nin ölüm tarihindeki yaşı dikkate alındığında onun 610 yılında doğduğu bilgisi daha da kuvvetlenmiş olmaktadır.

Habib b. Mesleme, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber'le görüşüp görüşmediği yani sahabî olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Âlimlerin çoğunluğuna göre Habib b. Mesleme sahabîdir, fakat Hz. Peygamberle hiçbir savaşa iştirak etmemiştir. Ancak İbn Asâkir'in bir rivayetine göre peygamber efendimiz ile gazaya çıkmak için Medine'ye gelen Habib, babasının bakıma muhtaç olduğunu, başka kimsesinin de olmadığını beyan ederek oğlu adına sefere katılmama izni alması üzerine Habib b. Mesleme sefere katılamamıştır. Bununla birlikte Habib b. Mesleme'nin henüz on iki yaşındayken Hz. Peygamber'le Tebük seferine iştirak ettiğine dair rivayetlerde bulunmaktadır.⁴

Buharî, İbnü'l-Esîr, Zehebî ve İbn Hacer gibi meşhur tarihçi ve hadisçiler Habib b. Mesleme'nin sahabî olduğunu kabul ederler.⁵ Bazı tarihçiler Habib b. Mesleme'yi sahabî olarak kabul etmezler.⁶ Hatta tabiînin ileri gelenlerinden Mekhûl, dönemin meşhur fakihlerine

⁴ İbn Asâkir Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan, *Tehzîbü İbn Asâkir*, Beyrut: Dâru'l-Mesîre, 1979, IV, 38.

⁵ Buharî Muhammed b. İsmail, *Tarihu Kebir*, Haydarabad: Dairetü Mearifî'l-Osmaniyye, (t.y), I, 310; İbnü'l-Esîr Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed, *Üsdü'l-Gâbe*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012, s. 249; Zehebî Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, Beyrut, Dâru Garbî'l-İslâmî, 2003, II, 397; İbn Hacer Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993, II, 190-191.

⁶ İbn Ebî Hâtim Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbü'l-Merâsîl*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982, s. 28; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, s. 248.

Habib b. Mesleme'nin sahabî olup olmadığını sorduğunu ancak onlardan net bir cevap alamadığını söyler. Yahya b. Maîn de Habib b. Mesleme'nin sahabî olmadığı halde Şamlılar tarafından sahabî olarak kabul edildiğini söyler.⁷

Habib b. Mesleme, savaştan önce askeri teşvik etmek ya da savaşta büyük yararlıklar gösteren kişileri ödüllendirmek amacıyla ganimetten daha fazla pay vermek anlamına gelen "nefel" veya "tenfîl" konusunda, Hz. Peygamberden üç tane hadis rivayet etmiştir.^{8*}

2. Hulefâ-i Râşidîn döneminde Habib b. Mesleme

Habib b. Mesleme, Hz. Ebu Bekir döneminde başlayan ilk İslâm fetihlerinin en önemli komutanlarından biridir. 14/636 yılında vuku bulan Yermük savaşına bir süvari birliğinin komutanı olarak katılmıştır.⁹ Halid b. Velid tarafından Guta şehrinin fethedilmesiyle görevlendirilmiştir.¹⁰ Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın komutasında Şam, Kinnesrin ve Halep fetihlerine iştirak etmişlerdir.¹¹ 15/638 tarihinde fethedilen Antakya, daha sonra Bizans'ın eline geçmiştir. Ebû Ubeyde tarafından şehrin geri alınmasıyla görevlendirilen Habib b. Mesleme

⁷ İbn Asâkir, *Tehzîbü İbn Asâkir* IV,39; Fâsî Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed, *el-İkdü's-Semîn fi Târihi'l-Beledi'l-Emîn*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986, IV, 50.

⁸ Mahmut Şit Hattab, *Kâdetü'l-Fethi'l-İslâmî fi'l-Ermeniye*, Cidde: Dâru'l-Endelüs el-Hadrâ, 1998, s.173.

* Habib b. Mesleme'nin rivayet ettiği hadislerin metni şöyledir; 1- "*Habib b. Mesleme el-Fihri'den, denilmiştir ki: Rasûlullah (s.a.) Humus (denilen beşte bir hisseyi ganimetlerden ayırdık) tan sonra (kalanın) üçte biri (ni) nefel olarak (mücahidlere) verirdi.*" Ebu Davud, Cihad, 158 (2748).

2- *Rasûlullah (s.a.) (bir seriyeyi savaşa gönderirken) Humus (denilen beşte bir hisseyi ganimetlerden çıkardık) tan sonra (kalanın) dörtte birini nefel olarak vereceğini va'dederdi. (Seriyye savaştan) dönerken (bir nefel vadetmek isterse o zaman da) Humus (denilen beşte bir hisseyi ganimet mallarından çıkardık) tan sonra (kalanın) üçte biri(ni) nefel olarak vereceğini va'dederdi.* Ebu Davud, Cihad, 158 (2748).

3- Mekhûl şöyle demiştir; *Habib b. Mesleme el-Fihri'yi "Ben Peygamber (s.a.)'in (harbe) başlarken (ganimetin) dörtte biri (ni) dönüşte de üçte biri (ni) verdiğini gördüm..." derken işittim.* Ebu Davud, Cihad, 158 (2750).

⁹ Taberî Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Târihu Taberî*, Kahire: Dâru'l-Meârif, 1967, III, 396; Mizzi, V, 497; Fâsî, IV, 49.

¹⁰ Taberî, III, 407.

¹¹ İbnü'l-Esîr Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016, II, 431.

ile İyaz b. Ganm, Antakya'yı ikinci defa fethetmiştir.¹² Bu sefer esnasında Habib b. Mesleme, Lükam dağında yaşayan Cerâcime halkının üzerine sefer düzenlemiştir. Cerâcime, Toros ve Amanos dağlarında yaşayan, Bizans imparatorluğuna askerî hizmet veren Hristiyan bir topluluktu. Cerâcime halkının merkezi olan Cürçüme şehrini kuşatan Habib b. Mesleme, savaş olmaksızın anlaşma imzalamıştır. Anlaşmaya göre Cerâcime, gerektiğinde Müslümanlara askerî yardımda bulunacak, Amanos dağlarındaki geçitleri tutarak Bizans'ın Suriye'ye sefer düzenlemesini zorlaştıracak, ayrıca casusları vasıtasıyla Bizans'tan aldığı bilgileri Müslümanlara iletcekti. Buna karşılık Cerâcime halkı cizyeden muaf tutulacak, ayrıca Müslümanlarla birlikte katılacağı savaşlarda öldürdükleri düşman askerlerinin eşyalarına sahip olabileceklerdi.¹³ Habib b. Mesleme, Maraş yakınlarındaki Hades şehrini de fethetmiştir.¹⁴

İlk İslâm fetihleri Şam ve İran olmak üzere iki koldan gerçekleşmiştir. Bu iki bölge Cezîre olarak isimlendirilen Yukarı Mezopotamya'da kesişmektedir. Suriye'de ve Irak'taki fetihlerin kalıcılığı Cezîre bölgesinin fethini zaruri kılmıştır. Zira Suriye'de fethedilen şehirlerden kaçan askerler Cezîre bölgesinde toplanmışlardı. Hz. Ömer, 18/640 yılında İyaz b. Ganm'i Cezîre bölgesinin fethiyle görevlendirmiştir. Cezîre bölgesinin fethine de katılan Habib. Mesleme ünlü sahâbî Safvan b. Muattal'la birlikte Harran şehrini fethetmiştir. Habib b. Mesleme 20/641 yılında Malatya şehrini de fethetmiştir.¹⁵ İslâm ordusunun kaçan Bizans askerlerinin toparlanmasına fırsat vermemek için yaptıkları bu harekât, Ermeniye, Gürcistan ve Kafkaslara kadar uzayacak bir fetih hareketine dönüşmüştür. Hatta Habib b. Mesleme komutasındaki bir İslâm ordusu Ermeniye'nin merkezi Dvin şehrine kadar ilerlemiştir.¹⁶

¹² İbn Haldûn Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000, II, 542.

¹³ Belâzurî Ebû'l-Abbas Ahmet b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*, Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1987, s. 217; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 432.

¹⁴ Yakut el-Hamevî Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1977, III, 231; İbn Haldûn, *Târîh*, II, 543; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 433.

¹⁵ İbn Haldûn, *Târîh*, II, 547.

¹⁶ İbn Haldûn, *Târîh*, II, 562.

Habib b. Mesleme'nin Ermeniyeye ikinci girişi Süreka b. Amr'ın komutasında güney Kafkasya fetihlerine iştiraki ile olmuştur. Hz. Ömer tarafından güney Kafkasya'daki Derbent şehrinin fethedilmesiyle görevlendirilen Süreka b. Amr'a destek olmak üzere Habib b. Mesleme, 22/643 yılında halife tarafından Ermeniyeye gönderilmiştir.¹⁷ Süreka b. Amr tarafından Tiflis şehrinin fethiyle görevlendirilen Habib b. Mesleme, bu girişiminde başarısız olmuştur. Ancak Habib b. Mesleme'nin Tiflis'i birkaç günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirdiğini iddia eden tarihçiler de bulunmaktadır.¹⁸ Hz. Ömer döneminde Ermeniyeye bölgesine yapılan ilk akınlar bölgenin tanınması yönelik olduğunda kalıcı olmamıştır. Hz. Ömer tarafından askeri kabiliyetleri takdir edilen Habib b. Mesleme zaman zaman zor görevlere gönderilirdi. Böyle bir sefer sonunda Habib b. Mesleme'nin başarılı olduğu öğrenen Hz. Ömer şükür secdesi yapmıştır.¹⁹ Habib b. Mesleme, Hz. Ömer döneminde 16/638 Cezîre bölgesi valiliği yapmıştır. 22/642 yılında ise Cezîre valiliğine ilaveten Ermeniyeye valiliği de uhdesine verilmiştir.²⁰ Hz. Ömer kısa bir süre sonra Habib b. Mesleme'yi Cezîre valiliğinden azlederek yerine Ömer b. Sa'd'ı atamıştır.²¹ Hz. Ömer'in onu Cezîre valisi olarak görevlendirmede de iddia edilmektedir.²² Hz. Ömer, Halid b. Velid'i Kinnesrin valiliğinden azlettikten sonra onun yerine Habib b. Mesleme'yi tayin etmiştir.²³

3. Ermeniyeye'nin Fethi

Coğrafi konum nedeniyle Ermeniler, Müslümanlarla temas kuran ilk Kafkas halkıdır. İslâm tarihi kaynaklarında Ermeniyeye ifadesiyle, Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadıkları bölgelerden ziyade Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'nın tamamını kaplayan geniş bir coğrafi alan kastedilmektedir. Yakut el-Hamevî, Ermeniyeye'yi büyük ve

¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, II, 523.

¹⁸ Refikbek A'zam, *Eşherü Meşâhiri'l-İslâm*, Kahire: Matbaa Emir Hindiyeye, 1922, s. 700.

¹⁹ İbn Asakîr, *Tehzîbü İbn Asâkir*, IV, 41.

²⁰ İbn Asâkir, *Tehzîbü İbn Asâkir*, IV,40; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 466; İbnü'l-Adîm Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed, *Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996, s. 20; Safedî Salahudin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arab, 2000, XI, 223.

²¹ Makdîsî İbn Kudâme Ahmed b. Muhammed, *et-Tebyîn fi Ensâbi Kureyşiyîn*, Bağdat: el-Mecmeu'l-İlmi'l-Irakî, 1982, s. 447.

²² İbnü'l-Esîr *Üsdü'l-Gâbe*, s. 248.

²³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 20.

küçük Ermeniye olarak ikiye taksim ettikten sonra Büyük Ermeniye'nin Babu'l-Ebvâb'dan başlayarak doğu Anadolu ve Ahlat bölgelerini, Küçük Ermeniye'nin ise Tiflis ve çevresini kapsadığını söyler.²⁴ Müslümanlar bu taksimatı İranlılara karşı savunma maksatlı Armenia eyaletini oluşturan Bizanslılardan almışlardır. Ermeniye bölgesi İslâm'dan önce Bizans ve İran Sasaniler arasında ikiye bölünmüştü. Bizans Ermeniye'sinin merkezi Kalikala (Erzurum), İran Ermeniye'sinin merkezi ise İslâm tarihi kaynaklarında Debil olarak geçen Dvin şehriydi.²⁵ Bu nedenle Müslümanlar hem Bizans'la hem de İran Sasanileriyle yaptıkları mücadelelerde her iki cephede de Ermenilerle karşı karşıya gelmişlerdir. Müslümanlar Kafkasya bölgesinde fethettikleri bölgeleri de dâhil ederek Ermeniye'nin sınırlarını genişletmişlerdir.

Ermeniye'nin bir bölümü ve Azerbaycan, Hz. Ömer döneminde fethedilmişse de bu fetihler bir keşif mahiyetinde olup yeterli askeri kuvvetle yapılmamıştır. Nitekim Müslümanların bölgeden ayrılmasından sonra Bizans'tan destek alan bölge halkı Müslümanlarla yaptıkları anlaşmaları bozarak isyan etmişlerdir. Ermeniye bölgesindeki kalıcı fetihler Hz. Osman döneminde gerçekleşmiştir. 26/646 yılında Hz. Osman, Şam ve Cezîre bölgelerinin fethinde meşhur olan Habib b. Mesleme'yi sekiz bin kişilik bir orduyla Ermeniye'nin fethiyle görevlendirmiştir.²⁶

Habib b. Mesleme'nin ilk hedefi Bizans Ermeniye'sinin merkezi olan Kalikala (Erzurum) olmuştur. Kısa bir kuşatmanın ardından bu şehir cizye anlaşması ile fethedilmiştir.²⁷ Habib b. Mesleme'nin faaliyetlerini durdurmak amacıyla Armenikon temasının komutanı Mavriyon yaklaşık seksen bin kişilik bir Bizans-Ermeni ordusu ile harekete geçmiştir. Durumdan Halife Hz. Osman'ı haberdar eden Habib b. Mesleme'ye Kufe şehrinde Selman b. Rebîa el-Bâhulî komutasında altı bin kişilik bir yardım birliği gönderilmiştir. Ancak Habib b. Mesleme komutasındaki İslâm ordusu Kufe'den gelen

²⁴ Yakut, *Mu'cemü'l-Büldan*, I, 160.

²⁵ Bayram Ali Köse, "10 Yüzyıl İslâm Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihi Coğrafyası", *Turkish Studies*, 2016, Güz, 11/1, s. 91.

²⁶ Cahit Külekçi, *İslâm Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul: DBY Yayınları, 2012, s.182.

²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 574.

yardım birliği gelmeden bir gece baskınıyla Bizans-Ermeni ordusunu mağlup etmiştir.²⁸

Savaştan sonra bölgeye ulaşan Selman b. Rebâa komutasındaki yardım birliğinin Habib b. Mesleme'den Bizans ordusundan elde edilen ganimetten pay talebinde bulunması, iki Müslüman birliği arasında neredeyse çatışma çıkmasına sebebiyet vermiştir. Öyle ki karşılıklı ölüm tehditleri yapılmıştır. Bu konuda Üsdü'l-Gâbe'de yer alan bir şiir şöyledir:

Eğer siz Selman'ı öldürürseniz biz de Habibinizi öldürürüz

Siz Osman b. Affan'a giderseniz biz de ona gideriz.²⁹

Durum halifeye intikal ettirilince Hz. Osman Bizans ordusundan elde edilen ganimetlerin Habib b. Mesleme ve adamlarına ait olduğunu bildirmiş, Selman b. Rebâa komutasındaki ordunun Azerbaycan'a intikalini emretmiştir. İbn A'sem ise Hz. Osman'ın Habib b. Mesleme'ye Selman b. Rebâa komutasındaki askerlere ganimetten pay verilmesini emrettiğini kaydetmektedir.³⁰ Belâzurî ise iki İslâm ordusu arasındaki ihtilafın ganimetten değil askerlere komuta meselesinden çıktığını rivayet etmektedir.³¹ Habib b. Mesleme, Şam bölgesinden gelen askerlere, Selman b. Rebâa ise Irak bölgesinden gelen askerlere komuta ediyordu. Şamlıların Iraklı komutana Iraklıların da Şamlı komutana tabi olmak istemeyişi İslâm ordusunda ortaya çıkan ihtilafın temelini oluşturmaktadır.

Erzurum'un fethinden sonra Habib b. Mesleme, Kemah kalesini kuşatmış ancak fethedememiştir.³² Kemah, ilk İslâm fetihlerinde kuzey Anadolu'da ulaşılan en ileri nokta olmuştur. Bir müddet Erzurum'da ikamet ettikten sonra Ermeniye'nin fethine devam eden Habib b. Mesleme, doğuya doğru hareket ederek Mirbal şehrine gitmiştir. Bölge halkıyla daha önce İyaz b. Ganm ile yaptıkları anlaşma temel üzere anlaşma imzalanmıştır. Daha sonra Ahlat şehrine intikal eden Habib b. Mesleme, Ahlat patriği ve Muks şehri yöneticisi ile sulh anlaşması imzalamıştır. Ahlat'tan sonra Erciş ve Bacuneys şehirleri cizye karşılığı Habib b. Mesleme ile anlaşma imzalanmıştır. Habib b. Mesleme, bu şehirlerin fethinden sonra İran

²⁸ İbn Haldûn, *Târih*, II, 572.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, s. 249.

³⁰ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Futûh*, Beyrut: Dâru'l-Evda', 1991, II, 343.

³¹ Belazurî, *Futûh*, s. 279.

³² Belazurî, *Futûh*, s. 279.

Ermeniye bölgesinin merkezi olan Debîl (Dvin) önlerine inerek kaleyi mancınıklarla muhasara altına aldı. İslâm ordusuna mukavemet edemeyeceklerini anlayan kale halkı eman ve barış istemek zorunda kalmışlardır. Habib, şehir halkı ile can, mal ve din güvenlikleri karşılığında cizye ve haraç anlaşması yapmıştır.³³ Ermeni tarihçilere göre, 32/652 yılında yapılan bu anlaşmayla Ermeniler iç işlerinde serbest bir yönetim kuracaklar, üç sene cizyeden muaf tutulacaklar, daha sonra cizye miktarını Ermeniler belirleyecek ayrıca on beş bin kişilik bir ordu kurabilecekler, herhangi bir Bizans saldırısında Müslümanlar Ermenileri koruyacaktır.³⁴

Ermenilere verilen imtiyazlar, Müslümanların Bizanslılarla mücadelesinde onlara duydukları ihtiyaç ile açıklanabilir. Müslüman yönetiminden hoşnut olmayan Ermeni halkı Gürcü ve diğer Kafkas halklarıyla birlikte Bizans'tan alacakları destekle Müslümanlar için ciddi problemler çıkarabilirlerdi. Müslümanlar Kafkasya halklarıyla yaptıkları anlaşmalarla bölgede hâkimiyetlerini yerleştirmeye ve Bizans'ın gücünü kırmaya çalışmışlardır.³⁵

Debil'in fethinden sonra Neşvâ, Busfurcan, Cürzan, Sıracıyır, Bağrevend, Şirvan, Maskat ve Şaberan bölgeleri savaş yapılmaksızın anlaşma ile Sisecan bölgesi ise savaşmak suretiyle Habib b. Mesleme tarafından fethedilmiştir. Ermeniye'nin güney bölgelerini fetheden Habib b. Mesleme, daha kuzeyde olan Tiflis şehrine yönelmiştir. Bölge halkıyla bir anlaşma yapan Habib b. Mesleme, halkın canına, malına ve mabetlerine, dokunmayacak, onlar da her aile için bir dinar cizye ödeyecek, Müslümanlarla dost olacaklardı.³⁶

Tiflis'in fethinden sonra Habib b. Mesleme, ordusunun bir bölümünü Selman b. Rebîa'nın komutasında Ermeniye'nin doğusunun fethiyle görevlendirmiştir. Selman b. Rebîa, Erran, Baylakan, Berzea, Şemkür, Ers, Kür bölgelerinin bir kısmını sulh yoluyla bir kısmını da

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 575.

³⁴ Artak Movsisyan, *Ermenistan Tarihi, Yerevan Üniversitesi Yayınları*, Yerevan, 2017, s. 60; Walter Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000, s. 293.

³⁵ İsrail Balcı, *İlk İslâm Fetihleri Savaş-Bariş ilişkisi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2012, s. 176.

³⁶ Belazurî, *Futûh*, s. 284.

savaşarak fethetmiştir.³⁷ Bu, zikredilen bölgelerin Selman b. Rebîa tarafından ikinci kez fethidir. Selman b. Rebîa'nın bu bölgeleri ilk fethi Hz. Ömer'in hilafeti döneminde, ikinci defa ise Hz. Osman döneminde fethetmiştir.

Ermeniye'nin fethinden sonra Habib b. Mesleme halife tarafından Suriye'ye geri çağırılmış yerine Halife Hz. Osman, tarafından Ermeniye valisi olarak Abdurrahman b. Rebîa tayin edilmiştir. Habib b. Mesleme'nin Kuzey Kafkasya bölgesindeki fetih hareketlerini devam ettiren Abdurrahman b. Rebîa, Hazarların başkenti Belencer'e kadar ilerlese de burada yapılan savaşta mağlup olmuş ve hayatını kaybetmiştir. Abdurrahman b. Rebîa'nın şehit olmasından sonra kardeşi Selman, Ermeniye valisi tayin edilmiştir. Hazarların baskısı altında kalan Selman b. Rebîa'nın yardım talebi üzerine 32/653 yılında Habib b. Mesleme bölgeye tekrar gönderilmiştir. Bölgeye intikalinde sonra Habib b. Mesleme bütün İslâm ordusunun komutasını almak istemiş, bu talep bölge valisi Selam b. Rebîa tarafından reddedilmiştir. Iraklı bir komutan olan Selman b. Rebîa komutasına girmek istemeyen Şam askerleri Selman'ı öldürmekle tehdit etmişler, Kufelilerin de Habib b. Mesleme'yi tehdit etmesi üzerine durum kritik bir hal almış, bu kritik durum Habib b. Mesleme'nin bölgeden çağrılmasıyla sona erdirilmiştir.³⁸ Buna benzer bir durum daha önceden Erzurum'un fethinden sonra da ortaya çıkmıştı.

Ermeniye valisi Selman b. Rebîa da kardeşi Abdurrahman gibi Hazarların başkenti Belencer önlerinde yapılan savaşta şehit düşmüştür. Selman b. Rebîa'nın şehit olmasından sonra Habib b. Mesleme, Hz. Osman tarafından Ermeniye valisi olarak atanmış ancak kısa bir süre sonra görevinden alınarak, askeri kabiliyeti nedeniyle Suriye bölgesinde Bizanslılarla mücadele ile görevlendirilmiştir. Nitekim Habib b. Mesleme, Suriye'de Bizans'ın elinde kalan son kaleleri de fethetmiştir.³⁹

Habib b. Mesleme'nin bundan sonra fetih hareketlerindeki faaliyetleri konusunda kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Hz. Osman, Medine'de muhalifler tarafından kuşatıldığında Muaviye b. Ebu Süfyan, Habib b. Mesleme komutasındaki bir birliği halifeye yardım için göndermiştir. Ancak bu birlik Vadi'l-Kura'ya geldiğinde Hz.

³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 576.

³⁸ Taberî, *Târih*, IV, 304.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 586.

Osman'ın şehit edildiği haberini alınca üzerine geri dönmüştür. Habib b. Mesleme, Hz. Osman vefat ettiğinde Şam bölge valisi Muaviye b. Ebu Süfyan'a bağlı olarak Kinnesrin valiliğini yürütüyordu.⁴⁰

4. Sıffin Savaşında Habib b. Mesleme

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra İslâm toplumu arasında meydana gelen hilafet mücadelelerinde Habib b. Mesleme aktif rol almıştır. Hz. Ali ve Şam valisi Muaviye b. Ebu Süfyan arasında gerçekleşen Sıffin savaşına Muaviye taraftarı olarak katılan Habib b. Mesleme, Muaviye'nin ordusunun sol kanadına komuta etmiştir.⁴¹

Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın öldürülmesini gerekçe göstererek kendisine biat etmeyen Şam valisi Muaviye'yi itaat altına almak için çıktığı seferde iki İslâm ordusu Sıffin bölgesinde karşı karşıya gelmiştir. İki taraf barış arayışı içinde yaklaşık üç ay çatışma olmaksızın beklemiştir. Bu amaçla Muaviye b. Ebu Süfyan, Habib b. Mesleme'nin de aralarında bulunduğu bir grubu Hz. Ali'ye elçi olarak göndermiştir. Habib, hamd-ü senâ ettikten sonra şöyle demiştir: *"Osman samimi bir halife olup Allah'ın emirlerine bağlı kalır, onun kitabıyla amel ederdi. Onun uzun yaşaması size ağır geldi. Onun ölmesini arzu edip düşmanlık ettiniz ve nihayetinde onu öldürdünüz. Eğer onu öldürmediysen bize katillerini ver. Sonrada emirlikten vazgeç, Müslümanların işleri aralarında şura ile olsun, emirlerini yeniden seçsinler, işlerini etrafında birleşecekleri birisine havale etsinler."* Habib'in bu sözlerine kızan Hz. Ali'nin: *"Sen bu konuda söz söyleyemezsin"* demesi üzerine Habib de Hz. Ali'ye: *"Vallahi beni hoşuna gitmeyecek şekilde karşında göreceksin"* şeklinde tehditkâr bir cevap vermiştir. Hz. Ali de, Habib'e; *"elinden geleni arkana koyma"* şeklinde cevap vermiştir.

Gergin geçen görüşmeler esnasında Muaviye'nin elçilerinin Hz. Ali'ye *"Osman'ın katli hakkında ne diyorsun? Mazlum olarak öldürüldüğüne şahitlik eder misin?"* sorularına Hz. Ali; *"Osman'ın zalim ya da mazlum olarak öldürüldüğünü söylemeyeceğim"* şeklinde cevap vermesi üzerine Habib b. Mesleme; *"Bizden senden bundan sonra bir şey duymak istemiyoruz"* demiştir. Hz. Ali de Habib b. Mesleme'ye *"Sen ölümlere işittiremezsin. Eğer dönüp giderlerse, sağırlara da çağırıyor"*

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 40.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, s. 249; Mizzî, *Tehzibu'l-Kemal*, V, 397.

duyuramazsın. Ve sen, düştükleri sapıklıktan körleri de çıkaramazsın. Teslim olmuş kişiler hâlinde ayetlerimize inananlardan başkasına sesini duyuramazsın.” ayetini okuyarak cevap vermiştir.⁴²

Muaviye'nin Amr b. As başkanlığında Hz. Ali'ye gönderdiği ikinci bir elçilik heyetinde Habib b. Mesleme tekrar yer almıştır. Bu görüşmede Hz. Ali Müslümanlar arasında savaşın son bulması için Muaviye b. Ebu Süfyan'ı mübarezeye davet etmiş, ancak Hz. Ali'nin bu teklifi Muaviye tarafından kabul edilmemiştir.⁴³

Sıffin savaşından önce yapılan barış müzakerelerinin sonuçsuz kalması üzerine Hz. Ali ve Muaviye b. Ebû Süfyan'ın orduları küçük birlikler halinde savaşmışlardır. Habib b. Mesleme de zaman zaman Muaviye'nin görevlendirmesiyle birliği ile Hz. Ali'nin ordusundan çıkan birlikle savaşıyordu.⁴⁴ Sıffin savaşında Şam ordusunun kaderini belirleyenlerden biri de Habib b. Mesleme olmuştur. Hz. Ali'nin sağ kanat komutanı Abdullah b. Budeyl, Şam ordusunun sol kanadına saldırarak mağlup etmiş, neredeyse Muaviye'nin çadırına ulaşmıştı. Durum Muaviye açısından kritik bir hal almışken Şam ordusunun sol kanadını yeniden toparlayan Habib b. Mesleme, karşı saldırıyla Hz. Ali'nin sağ kanat birliklerini tamamen dağıtmış, Abdullah b. Budeyl bu saldırıda hayatını kaybetmiştir. Habib b. Mesleme'nin Irak ordusunun sağ kanadını mağlup etmesi Şam ordusunu kesin bir mağlubiyetten kurtarmıştır.⁴⁵

Sıffin savaşında mağlup durumuna düşen Muaviye b. Ebû Süfyan bir harp hilesi olarak düşündüğü Kur'an'ın aralarından hakem olması teklifi ile vaziyeti kurtarmaya çalışmıştır. Muaviye'nin bu teklifine karşı Hz. Ali askerlerine şöyle seslenmiştir; *“Ey Allah'ın kulları, hakkınızı almaya ve doğru olan işinizi yapmaya devam edin, zira ben Muaviye, Amr b. El-As, İbn Ebî Muayt, Habib b. Mesleme, Ebi's-Serh ve Dahhak b. Kays'ı sizden daha iyi bilirim, onlar dine ve Kur'an'a sahip ciddi ve samimi insanlar değillerdir”*.⁴⁶ Hz. Ali'nin askerlerine seslenirken Habib b. Mesleme'nin de adını kullanması, onun Muaviye'nin katında ne kadar etkin biri olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Hz. Ali'nin kendi adına başarısızlıkla sonuçlanan hakem olayından sonra kunut yaparak beddua ettiği insanlar arasında Habib

⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 49; İbn Haldûn, *Târih*, II, 628.

⁴³ İbn A'sem, *Futûh*, III, 169.

⁴⁴ Minkârî Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffin*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1990, s. 196.

⁴⁵ Minkârî, *Vak'atü Sıffin*, s. 246.

⁴⁶ Minkârî, *Vak'atü Sıffin*, s. 489.

b. Mesleme de sayılmaktadır. Siffin savaşından sonra imzalanan hakemlerin nerede ve nasıl toplanacağını açıklayan tahkim nameye Muaviye tarafından imza atanlardan biri de Habib b. Mesleme'dir.⁴⁷

Siffin savaşından yaklaşık altı ay sonra Muaviye b. Ebû Süfyan'ın hakemi Amr b. As ile Hz. Ali'nin hakemi Ebû Musa el-Eş'ârî, Ramazan 37/Şubat 658'de Ezruh mevkiinde bir araya gelmişlerdir. Tahkîm-nâmede belirtildiği gibi her iki taraftan 400'er kişi gözlemci olarak bulunabilecekti. Habib b. Mesleme'de hakemlerin görüşmesinde Muaviye tarafında gözlemci olarak yer almıştır. Bir rivayete göre, Muaviye b. Ebû Süfyan iki hakemin görüşme yaptığı bölgeye gelerek insanlara tehdit ederek şöyle demiştir: *"Bundan sonra hilafet konusunda herhangi bir söz söyleyecek olan varsa bir görelim"*. Muaviye'nin bu tavrından hoşlanmayan Habib b. Mesleme görüşmelere tarafsız gözlemci olarak katılan Abdullah b. Ömer'e gelerek; *" Bu adam böyle konuşup dururken sen niye geri duruyorsun?"* diye sorunca Abdullah b. Ömer şöyle cevap vermiştir; *"Ben onun bu sözleri üzerine ortaya çıkıp konuşmak ve burada öyle adamlar vardır ki seninle ve senin babanla İslâm için savaştılar demek istedim, ancak bu sözlerin Müslümanları tekrar ayıracağından ve tekrar kan döküleceğinden korktum ve bunun için sustum."* Habib, İbn Ömer'in bu sözü üzerine; *" Sen Allah tarafından korunmuş oldun. Bu yaptığın daha doğru, daha yerinde bir şeydir"* demiştir.⁴⁸

Hakem olayından sonra gerek Hz. Ali gerekse Muaviye b. Ebû Süfyan birbirlerinin hâkim oldukları bölgelere asker sevk etmişlerdir. Hz. Ali'nin Cezîre valisi Şebîb b. Amr, Suriye'ye girmiş, Muaviye'nin ordusunu mağlup ederek Baalbek şehrine kadar ilerlemiştir. Muaviye'nin Habib b. Mesleme komutasındaki bir orduyu üzerine sevk etmesi üzerine Şebîb b. Amr, Irak'a çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁹

Habib b. Mesleme'nin Müslümanlar arasındaki iç savaş sırasında Hz. Hasan'la arasında şöyle bir konuşma geçtiği rivayet olunmaktadır; *"Ey Habib! Senin gidişin Allah'ın yoluna değil" dediğinde Habib, ona "Babanın yolunu kastediyorsan doğru" demiştir. Bunun üzerine Hz. Hasan; " Bilakis babamı kastetmiyorum. Sen dünyalık konusunda Muaviye'ye*

⁴⁷ Minkarî, *Vak'atü Siffin*, s. 552.

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 189.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 283.

boyun eğdin, onun arzularını yerine getirmek için acele ettin, dünyanın için ayağa kalktığında dinin için oturmuş oldun.” Daha sonra Hz. Hasan “Diğerleri ise günahlarını itiraf ettiler, iyi bir ameli diğer kötü bir amelle karıştırdılar. (Tevbe ederlerse) umulur ki Allah onların tevbesini kabul eder. Çünkü Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir (Tevbe/102)” ve “Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır (Mutaffifin/14)” ayeti kerimelerini okumuştur.⁵⁰ İbn Asâkir, Habib b. Mesleme ile bu konuşmaya yapan kişinin Hz. Hasan değil Şurahbil b. Sımt’ın oğlunun olduğunu rivayet etmektedir.⁵¹

5. Habib b. Mesleme’nin Vefatı

Muaviye b. Ebu Süfyan halife olduktan sonra Habib b. Mesleme’yi Ermeniye valisi olarak tayin etmiştir. Habib b. Mesleme’nin elli yaşına varmadan 42/662 yılında Ermeniye’de vefat etmiştir. Şam’da vefat ettiğini de iddia edilmiştir.⁵² Ancak Şam’da vefat ettiği bilgisi zayıf olarak kabul edilmektedir.⁵³ Habib b. Mesleme’nin hamamda fazla kalmaya bağlı sıcaklık çarpması sonucu öldüğü rivayet edilmektedir.⁵⁴ Amr b. As ile aynı zamanda vefat eden Habib b. Mesleme’nin vefat haberi Muaviye’ye bildirilince şükür secdesi yapmıştır. Muaviye’ye bu durum sorulduğunda secde yapışını şöyle açıklamıştır; Amr b. As beni sürekli hükümdar gibi davranmam konusunda, Habib ise Ebu Bekir ve Ömer gibi sünnete uygun yaşamam konusunda sıkıştırıyordu. İkinin arasında kalmıştım. Allah beni onların vefatıyla bu durumdan kurtardı.⁵⁵ Muaviye b. Ebû Süfyan’ın bu sözü Habib b. Mesleme’nin halife ve devlet yönetiminde ne kadar etkili olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir. Habib b. Mesleme birçok şair tarafından övülmüştür. Bu şairlerden biri de Peygamberimizin şairi olarak bilinen Hassan b. Sabittir. Hassan b. Sabit şiirinde onu ölüm şimşeği olarak tanıtmıştır.⁵⁶

Sonuç

⁵⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâi Ebnâi’z-Zâmân*, Beyrut: Dâru’s-Sâdır, 1968, II, 69; Fasî, IV, 50.

⁵¹ İbn Asâkir, *Tehzîbü İbn Asâkir*, IV, 41.

⁵² İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Gâbe*, s. 248; Safedî, XI, 224.

⁵³ İbn Hibbân Ahmed b. Hibbân es-Sicistânî, *es-Sikât*, Haydarabat: Dâiretü’l-Meârif, 1973, III, 81.

⁵⁴ İbn Asâkir, *Tehzîbü İbn Asâkir*, IV, 41.

⁵⁵ İbn Asâkir, *Tehzîbü İbn Asâkir*, IV, 41.

⁵⁶ Fâsî, *el-İkdü’s-Semîn*, IV, 50; Safedî, *el-Vâfi*, XI, 222.

Ülkemizde pek bilinmese de ilk İslâm fetihlerinin en önemli kahramanlarından biri de Habib b. Mesleme el-Fihrîdir. Çok genç yaşında Peygamber efendimiz ile Tebük seferine katılmıştır. Hulefa-i Raşidîn döneminde Suriye fetihlerine iştirak etmiştir. Doğu Anadolu'nun Güneydoğu Anadolu, Ermenistan, Gürcistan tamamı ve Azerbaycan'ın büyük bölümünü kaplayan muazzam bir coğrafya onun yoğun çabaları sonucu fethedilmiştir. Habib b. Mesleme'nin Muâviye b. Ebû Süfyan'ın halife olmasında ve Emevi Devleti'nin kurulmasında da büyük katkıları olmuştur. Muaviye b. Ebû Süfyan onun üstün gayretleri sonucunda Sıffîn savaşında Hz. Ali'ye mağlup olmaktan kurtulmuştur. İslam tarihinin en önemli kırılma noktalarından biri olan Sıffîn savaşına onun çabası yön vermiştir.

Habib b. Mesleme asıl şöhretini Anadolu fethiyle elde etmiştir. Anadolu'da Bizans'la mücadelesinden dolayı kendisine "Habib er-Rumî" ünvanı verilmiştir. Kemağ'a kadar Anadolu'nun neredeyse yarısına yakınına fethetmiş olmasına rağmen Habib b. Mesleme ülkemizde herhangi bir ilmi çalışmaya konu olmaması dikkate şayandır. Bu çalışmanın Habib b. Mesleme'nin ülkemizde tanınmasına katkı sağlayacağına inanıyoruz.

Kaynakça

Balcı, İsrail, *İlk İslâm Fetihleri Savaş-Barış ilişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.

Belâzurî Ebü'l-Abbas Ahmet b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*. Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1987.

Buharî Muhammed b. İsmail, *Tarihu Kebir*, Haydarabad: Dairetü Mearifi'l-Osmaniyye, (t.y).

Fâsî Ebü't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed, *el-İkdü's-Semîn fi Târihi'l-Beledi'l-Emîn*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.

Halife b. Hayyat, *Kitâbu't-Tabakât*. Bağdat: Câmîatü Bağdat, 1967.

İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbu'l-Futûh*. Beyrut: Dâru'l-Evda', 1991.

İbn Asâkir Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan, *Tehzîbü İbn Asâkir*, Beyrut: Dâru'l-Mesîre, 1979.

İbn Ebî Hâtim Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbü'l-Merâsîl*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.

- İbn Habîb Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, Beyrut: Dâru'l-İfâka'l-Cedîde, 2009.
- İbn Hacer Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- İbn Haldun Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldun*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2000.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zâmân*, Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1968.
- İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmet, *Cemheratü Ensâbi'l-Arab*, Kahire: Dâru'l-Meârif, 1982.
- İbn Hibbân Ahmed b. Hibbân es-Sicistânî, *es-Sikât*, Haydarabat: Dâiretü'l-Meârif, 1973.
- İbn Sa'd Muhammed b. Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâtü'l-Kebîr*, Kahir: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbnü'l-Esîr Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed, *Üsdü'l-Gâbe*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbnü'l-Esîr Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016.
- İbnü'l-Adîm Ebü'l-Kâsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed, *Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Kaegi, Walter, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- Köse, Bayram Ali, "10 Yüzyıl İslâm Coğrafyacılarına Göre Ermeniyeye ve Arrân Tarihi Coğrafyası", *Turkish Studies*, 2016, Güz, sy. 11/1, s. 89-109.
- Külekçi, Cahit, *İslâm Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul: DBY Yayınları, 2012.
- Mahmut Şit Hattab, *Kâdetü'l-Fethi'l-İslâmî fi'l-Ermeniyeye*, Cidde: Dâru'l-Endelüs el-Hadrâ, 1998.
- Minkârî Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffîn*, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1990.
- Mizzî Cemâlüddin Ebü'l-Haccac Yusuf, *Tehzibu'l-Kemal*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Refikbek A'zam, *Eşherü Meşâhiri'l-İslâm*, Kahire: Matbaa Emir Hindiyeye, 1922.

Safedî Salahudin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arab, 2000.

Taberî Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Târihu Taberî*, Kahire: Dâru'l-Meârif, 1967.

